

Розділ IX.

СТУДЕНТСТВО 1930-х РОКІВ: ПРАКТИКИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

1. Комплектування контингенту студентів

1930-ті роки в сфері освіти характеризуються реорганізацією мережі вищих навчальних закладів за галузевою ознакою та продовженням більшовицького експерименту із «завоювання вищої школи». Паралельно з радикальним збільшенням числа інститутів, кількість яких на початок 1933 р. зросла більш як у п'ять раз (у 1928 р. в УСРР було 37 інститутів, в 1933 р. — 190)¹, продовжували насаджуватися ідеологічні догмати. Політика «пролетаризації» і чисток набрала нового масштабу. Позбавлені автономії, вищі навчальні заклади перестали відігравати роль соціальних інститутів, що зберігали культурну спадковість в суспільстві, а політика «пролетаризації» означала розрив із такою традицією дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти². Студентство радянської України стало заручником більшовицької освітньої політики, яка орієнтувала на класовий підхід у формуванні контингенту.

«Пролетаризація» студентства, уведена в ранг державної політики у 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала вагомих результатів: переважну більшість студентів, а особливо випускників, складали далеко не вихідці із робітничого середовища і селян. Як і у попереднє десятиліття, студентська маса на початку 1930-х рр. являла собою конгломерат людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Починаючи з 1928/1929 н.р. у частині вишів фіксується значне збільшення пролетарського ядра. Так, якщо у 1927/28 н.р. в інститутах Одещини було 38,3% робітників, то у наступному їхня кількість зростає до 47,6%. У той же час в окремих вишах відзначається зменшення відсотку робітників, як, наприклад, у медичному інституті (29,8% проти 36,2)³. Те ж саме можна сказати і про сільськогосподарські виші (Одеський сільськогосподарський інститут — 6%⁴, Київський інститут машинізації — 3,5%, Київський цукровий інститут — 4,4%)⁵. Всього ж в інститутах України у 1928/29 н.р., за офіційними даними, навчалося 28,3% робітників і 25,7% селян⁶. Відзначаючи збільшення пролетарського прошарку, слід пам'ятати про таку тенденцію, як намагання у звітах представити якомога більше студентства «пролетарським», що призводило до викривлення звітності, яка досить часто не відтворювала істинну. Постанови приймальних комісій на зразок «відмовити, як сину попа»⁷ і в 1930-ті роки змушували «колишніх» використовувати випробувані у попередньому десятилітті стратегії для вступу і отримання освіти: придбання фальшивих документів, приховування минулого, відречення від батьків тощо. Тож розповсюдженням явищем залишалося соціальне маскуванню, про яке постійно вказувалося в публіцистичних дописах⁸. Період сталінської культурної революції вважається найгострішим періодом дискримінації, коли перебороти перешкоди на шляху до вищої освіти стало надзвичайно складно. Вступити до ВНЗ вихідцям із «колишніх» досить часто не допомагали ні відмінні знання, ні корисні знайомства.

З кінця 1920-х рр. до редакцій періодичних видань почали надходити в особливо великій кількості довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», а також пропозиції щодо посилення контролю до виявлення соціального походження абітурієнтів. Наприклад, член КП(б)У Б. Ярославський із села Срібне Прилуцького округу закликав пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більшу увагу не лише на конкурс по знаннях, а й на конкурс за соціальним станом: «Для того, щоб знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то й «незаможника», пролазять до різних вузів»⁹. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань з боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені райвиконкомом». Плюс до того, вимагати від молоді політичну характеристику, затверджену районним партійним комітетом.

Враховуючи цей та інші листи дописувачів, редакція «Комуніста» звернулася у квітні 1929 р. особисто до наркома освіти М. Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання, що їх висовує автор» і повідомити про вжиті заходи¹⁰.

Саме з цього навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та мастковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників»¹¹.

Пропонував свої «послуги» у справі «робітничення» вищої школи і журнал «Студент революції», на сторінках якого пропонувалося опубліковувати списки студентів, виключених за останні три роки, оскільки «треба не лише систематично боротися за очищення вишу від непридатного елемента, але й відрізати для нього шлях знову потрапити до вишу»¹².

Переважа більшість місць у навчальних закладах бронювалася для робітників, тисячників, випускників підготовчих курсів. На решту вільних місць оголошувався конкурс. При зарахуванні до ВНЗ на основі вільного прийому перевага віддавалася робітникам і трудовому селянству, комуністам і комсомольцям. Особи, позбавлені виборчих прав, а також ті, що жили на нетрудові доходи, та їх діти, до ВНЗ не приймалися. Для певної категорії вступників, які не були вихідцями з робітників і селян (наприклад, демобілізовані воїни чи діти деяких груп «трудової» інтелігенції — педагогів, інженерів, лікарів тощо), надавалися рівні права з робітниками¹³. Незважаючи на продемонстровану у постановах лояльність до названих категорій громадян, в дійсності реалізувати право на отримання вищої освіти було не так легко, про що свідчать, наприклад, листи викладачів до НКО чи в інші інстанції з приводу вступу їхніх дітей до ВНЗ. Так, у клопотанні відомого літературного критика і автора шкільних підручників В. Коряка від 28 липня 1933 р. зазначалося: «...я маю пільгове право щодо навчання своїх дітей. Однак не завше з тим лічається різні навчальні заклади і мені треба було звертатися до самого наркома за допомогою — щоб

прийнято було дочку мою до електромеханічного технікуму, бо її вважалося просто як дочку службовця. Тепер вона скінчила технікум і хоче вступити до Електротехнічного інституту. Мушу знову вдатися з проханням дати можливість моїй дочці здобути вищу освіту — прийняти її цього року на I курс денного відділу по спеціальності електрообладнання»¹⁴.

Слідкували за комплектуванням ВНЗ приймальні комісії, що створювалися при інститутах і повинні були затверджувати абітурієнтів на основі класового принципу і академічних успіхів. Ступінь сприйняття принципу класового комплектування ВНЗ у членів таких комісій був різним, тому неодноразово серед викладачів фіксувалися вислови, що «партія не повинна втручатися до академічного внутрішнього життя вузу». А професор Коршун з Дніпропетровського медичного інституту, відстоюючи право на навчання академічно підготовленої молоді, говорив (1931 р.), що класовий принцип буде прийнятний тоді, «коли треба буде готувати не фахівців, а шевців»¹⁵. Досить часто приймальні комісії критикувалися за прийом до інститутів «чужого елементу», а без партійного тиску і постійного контролю цього процесу добитися необхідних результатів було неможливо. Аналізуючи наслідки вступних кампаній, в звітах постійно наголошувалося на тому, що не витримуються соціальні категорії в усіх навчальних закладах: недобір по селянській курії чи перебільшення по курії службовців (наприклад, у інститутах Харкова наводилися такі показники: ХІНГ — на 4,24%, ХМІ — на 7,1%, Муздрамінститут — на 7,5%, СГІ — на 2,4%)¹⁶. Крім того, правила прийому порушувалися з боку НКО, яким видавалися розпорядження щодо окремих осіб. З боку КНС та сільрад неодноразово фіксувалося посилення на навчання «куркульських елементів», а з боку профорганізацій — службовців.

Виправити ситуацію і поповнити «робітниками і наймитами» вищі навчальні заклади, починаючи з 1928 р., було вирішено за рахунок посилення партійних, а за їх прикладом і профспілкових «тисяч» на навчання¹⁷. Цей захід вважався виправданим і практикувався протягом декількох наступних років, тож приймалися рішення про посилення на навчання 2000 і 5000 комуністів¹⁸. Комплектування «тисяч» відбувалося виключно із осіб, які мали тривалий досвід керівної партійної, господарської, радянської і профспілкової роботи. Крім того, перед НКО неодноразово порушувалися питання про мобілізації, аналогічні «тисячникам», в ті ВНЗ, де був недобір достатньої кількості робітників і партійців, наприклад, в інститути народної освіти чи сільськогосподарські¹⁹. Такі недобори протягом 1930-х рр. були явищем звичним, про що свідчить аналіз ходу вступних кампаній, який у більшості випадків кваліфікувався як незадовільний навіть в індустріально-технічних інститутах²⁰. Щодо ВНЗ інших наркоматів, то у них відзначався значно гірший «якісний склад»: у Дніпропетровському медичному інституті у 1933 р., наприклад, з загальної кількості абітурієнтів було лише 30% робітників і дітей робітників, а членів і кандидатів партії — 5%; у Київський інститут соціального виховання подали документи лише 5% членів партії і 21% комсомольців. По територіальним педагогічним ВНЗ серед вступників було всього 3% партійців і 25% комсомольців²¹. Малий прошарок робітників відмічався серед абітурієнтів інститутів Наркомземсправ (до 34%), Наркомздоров'я (32%), університетів (32%), педагогічних інститутів (21%) тощо²².

Великі проблеми з підбором необхідного владі контингенту вступників виникли також внаслідок різкого збільшення норми прийому. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р., щоб задовольнити потребу народного господарства в фахівцях вищої кваліфікації, було визнано за потрібне проводити прийом до ВНЗ двічі на рік — в квітні і восени²³. Контингент прийому на 1930/1931 н.р. до ВНЗ встановлювався в 44615 студентів, до технікумів — 90000²⁴. (Для порівняння: у 1928 р. до ВНЗ було прийнято 8287 студентів)²⁵.

Результатом затвердження цих норм стали, за темінологією того часу, «прориви» у справі набору — без агітації необхідну кількість абітурієнтів забезпечити було неможливо, та ще й необхідного походження. Щоб уникнути недоборів, інститутам доводилося проводити широку роз'яснювальну масову роботу на заводах, залізницях, у радгоспах та інших установах. Як правило, представники ВНЗ направлялися вербувати робітників від верстата на виробництво, у могутні пролетарські центри на зразок Донбасу, де «поваритися в робітничому котлі» намагалося чимало молоді з різних соціальних верств. Тож саме у великих промислових центрах можна було сподіватися забезпечити необхідний відсоток робітників, комуністів та комсомольців. Так, у 1929/30 н.р. Харківський технологічний інститут вимушений був направити приймальні комісії у Сталінську, Луганську округи та на підприємства Харкова, які й забезпечили набір навіть більше норми²⁶. Генерал П. Григоренко згадував, що коли він працював у Сталіно, у одній із таких комісій у вересні 1929 р. йому довелося пройти співбесіду і отримати направлення до ХТІ, оскільки для нього рішення партії завжди були законом²⁷.

В періодиці з гордістю повідомлялося про результати таких акцій, як, наприклад: «Осінній набір до Харківського автошляхового інституту внаслідок проведеної великої підготовчої роботи дав добрі наслідки. ... з прийнятих 203 чоловік — 74% робітники та їхні діти, 47,8% — члени ВКП(б), 16,2% — члени ЛКСМУ. Серед прийнятих — ряд товаришів з 15–20 річним стажем, кілька червоних партизан та червоноармійців»²⁸.

В інститутах були винайдені різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. Коли у Київський інститут споживчої кооперації на 3 серпня 1931 р. на 300 вакантних місць було подано тільки 32 заяви і на 200 місць робітфаку — жодної, було не лише відряджено в округи спеціальні бригади, а й надіслано 250 студентам, які в той час проходили практику, доручення завербувати людей до інституту. Внаслідок спеціально проведеної роботи на початок навчального року було подано до інституту 605 заяв і до робітфаку 150²⁹. Спеціальні вербувальники з числа студентів були відібрані в Київському університеті, кращі з них були премійовані³⁰, але план набору не виконувався. Харківський поліграфічний інститут забезпечив спеціальними плакатами та листівками близько 15 вербувальних бригад, які відряджалися на заводи Донбасу та Харкова, в результаті на 80 місць було подано 169 заяв.

Разом з тим фіксувалися випадки, коли заводи не пускали на свою територію вербувальних бригад з вишів³¹, а окремі господарські, партійні організації підприємств не відпускали комуністів, комсомольців і каліфікованих робітників з відповідною загальною освітою на навчання, в результаті чого у ВНЗ відмічався недокомплект студентів з необхідним соціальним і партійним складом³².

Не бажали розлучатися з активістами і сільські осередки, тож чимало активістів писали листи до ЦК ЛКСМУ з проханням направити на навчання. Так, комсорг з Одещини І.Г. Кравченко відзначав, що він виконував всі доручені йому завдання, але, незважаючи на успіхи в роботі, так і не отримав бажаного направлення до вишу³³. Комсорг колгоспу імені Т.Г. Шевченка О.В. Пилипенкова із с. Шелудьківка, що на Харківщині, також скаржилася на місцеву владу: «Я очин і очин прохаю і жилаю вчитися і вчитися як Ленін сказав», «я декілько раз зверталася до секретаря райком комсомолу та секретаря райпаркому з проханням і не звернули на мене зовсім уваги»³⁴.

У 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про посилення 10 000 кращих колгоспників і колгоспниць, які мають освіту не нижче 4-річки, у сільськогосподарські інститути і технікуми, згодом цю цифру скоротили до 6 000. Благородна мета — «підняти загальну освіту колгоспників», на практиці була зведена до директив. Серед партійних функціонерів були керівники, які могли тверезо оцінити всю утопічність цієї кампанії, особливо щодо навчання в інститутах молоді, перед якою стояло завдання за рік, а то і за коротший термін, на спеціально створених при інститутах підготовчих курсах отримати знання, необхідні для повноцінного навчання поряд з іншими студентами. Крім інтелектуальної, були проблеми і матеріального порядку: не вистачало гуртожитків, не було стипендій. Та секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у листі до ЦК ВКП(б) і особисто до Сталіна (31 травня 1934 р.) переконував, що «при інститутах ми створили однорічні підготовчі курси. При гарному підборі колгоспників — активістів, одного року буде достатньо» і просив залишити рішення в силі³⁵. Незважаючи на низку постанов і директив щодо організації навчання 6-тисячників і їх фінансування, ці рішення були практично не виконані. На ім'я П. Постишева з місць надходили телеграми, в яких говорилося про неможливість виконати наказ. Наприклад, 21 вересня 1934 р. директори Харківських сільськогосподарських інститутів повідомляли: «Розміщення набору студентів колгоспників в рахунок 6000 харківським сільськогосподарським вишам зривається відсутністю гуртожитку. Міськрада відмовилась виконати рішення ЦК»³⁶. Обкомами були відряджені спеціальні особи безпосередньо в райони для відбору колгоспників, за даними на 1 грудня 1934 р., недобір в рахунок «6000» залишався суттєвим для всіх областей³⁷. Спеціальні представники були направлені і для перевірки організації навчання і матеріального забезпечення студентів — шеститисячників в інститутах і технікумах. Та студенти скаржилися, що під час перебування уповноважених справа трохи починала налагоджуватися, а після їхнього від'їзду все «знов стало на стару точку»³⁸.

Доки уповноважені намагалися завербувати необхідну кількість абітурієнтів в рахунок «6000», уже відібрані кандидатури, які приїхали до інститутів, масово розбігалися від нестерпних умов життя. Більш стійкі писали листи до влади в надії на допомогу: «Дорогий тов. Постишев, ми Вас дуже просимо, щоб Ви звернули саму серйозну увагу у найкоротший термін на нашу учобу, аби ми не розбіглися по домам»³⁹. «Ми розпочали свої підготовчі курси для вступу в технікум ще 15.08. ц.р. Але на сьогоднішній день з кількості 100 осіб залишилось 75», — скаржилися курсанти Кам'янець-Подільського ветеринарного технікуму П. Постишеву 5 листопада 1934 р. «Курсанти до цього часу не

одержували стипендії з колгоспів, яку такі повинні давати в розмірі від 30 до 40 крб. у місяць за постановою ЦК КП(б)У. Не одержують тому, що деякі РПК-ми поставились до цієї справи і до постанови байдужо. Надходить зима, а багато курсантів не мають ні одягу, ні взуття. Житлові кімнати холодні, немає опального матеріалу. Харчування погане й дорожче проти других учбових закладів на 6 крб. на місяць. Їдальня міститься разом з вільним набором студентів, де доводиться витратити багато часу і одержувати той самий харч, що студенти вільного набору. Надходять жовтневі свята, студенти одержують по декілька разів цукор, печення, яйця, білий хліб тощо, а курсанти одержали за 3 місяці лише по 800 грам цукру»⁴⁰.

Не виконувалася постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 14 березня 1934 р. і колгоспами, що направили своїх людей на навчання в сільськогосподарські ВНЗ в рахунок «6000» і повинні були виплачувати їм до закінчення навчання 30–40 крб. в додаток до стипендії. Завідуючий сільськогосподарським відділом ЦК КП(б)У Шевченко у листі до секретарів ЦК від 14 червня 1937 р. вказував, що колгосп «Червона Волинь» Київської області не сплачував студенту Ковальчуку дотації протягом десяти місяців, колгосп «Червоне козацтво» Вінницької області заборгував студенту Ковалю М.С. за дев'ять місяців, колгосп імені Постишева Харківської обл. — студенту Охріменку за рік, імені Ворошилова Чернігівської обл. не сплачував Начальнику Ф.В. протягом десяти місяців⁴¹. Тому до ЦК КП(б)У і Наркомзему УРСР почали надходити численні заяви від студентів — шеститисячників з проханням вплинути на колгоспи. Так, студенти Уманського СГІ Опанасюк М. і Макаренко О. в заяві до ЦК КП(б)У написали, що вони «вчаться в інституті третій рік і доти не можуть одержати, доки не напишуть заяви в область чи до Всеукраїнських організацій»⁴².

Значна частина колгоспів через тяжке фінансове становище дійсно була неспроможна виплатити дотацію до стипендії через неврожай 1934 р., коли на трудовень виплачувалося від 50 коп. до 1 руб. Тому, в свою чергу, колгоспи ставили питання про звільнення від виплат⁴³. Та поки чиновники вирішували питання про дотації до стипендії студентам, страждати доводилося останнім. Тож, незважаючи на численні директиви і пільги для селянської молоді, остання не надто спішила їхати на навчання, а в той час окремі інститути (наприклад, Полтавський плодоягідний) знаходилися в загрозовому стані, не маючи можливості забезпечити навіть третю частину необхідного прийому⁴⁴. На робітфаці Харківського інституту механізації у 1934/35 н.р. при контингенті набору в 400 чоловік навчалось лише 46, в Ветеринарному, при плані 450 — навчалось 180 робітфаківців⁴⁵.

З кожним новим роком до вишів приходила молодь із все скромнішими автобіографіями. Середній вік студентів, як і комсомольський та партійний стаж, постійно знижувався. В наборі 1934/35 н.р. «по індустріальній вертикалі ми маємо в 35 вузах 52% комсомольців.... Із них віком до 23 років — 83%»⁴⁶. По педагогічній вертикалі відсоток молоді доходив до 90%, в медичних і педагогічних інститутах старших за 23 роки майже не було. По сільськогосподарській вертикалі спостерігалася та ж картина. Наприклад, у Київському індустріальному інституті на 644 студентів нового набору із стажем більше п'яти років було всього 25 осіб. Більшість мала стаж від півтора до двох років.

Звичайно ж, що такий набір являв собою для партійних лідерів «надзвичайно сирий матеріал, який вимагає великої ідеологічної обробки»⁴⁷. Аналогічна картина спостерігалась у Дніпропетровському гірничому інституті. Характеризуючи набір 1934/35 н.р., зазначалося, що «склад нового набору у більшості — молодняк 14–16 року народження, партійний прошарок невеликий, в основному комсомольці — 52% зі стажем 30–31–32 рр.»⁴⁸.

З 1935 р. розпочинається демонстративна кампанія примирення з вихідцями із «соціально-ворожих» верств населення, що виявилось, зокрема, в правилах прийому до вищих навчальних закладів. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою від 29 грудня 1935 р. «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» скасував встановлені при допущенні до іспитів і при прийомі до ВНЗ обмеження, «зв'язані з соціальним походженням осіб, які поступають в ці навчальні заклади, або з обмеженням у правах їх батьків»⁴⁹. До ВНЗ стали приймати всіх громадян, які склали встановлені для вступу до навчальних закладів іспити в порядку конкурсу. Керівництво деяких ВНЗ деякий час продовжувало за традицією віддавати перевагу абітурієнтам пролетарського походження, але влада, як зауважує Т. Смірнова, уже не лише не заохочувала таку практику, але й боролася з нею⁵⁰.

2. Участь студентства у соціально-економічних перетвореннях

Повсякденне життя студентської молоді 1930-х рр. характеризується ударництвом і жертівністю заради побудови великого світлого майбутнього. Ці риси були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як згадує О. Засенко, за відрядженнями партійних і комсомольських органів брали «безпосередню участь в колективізації, в посівних, заготівельних і збиральних кампаніях. Вони косили жито, пшеницю, копали картоплю, буряки, працювали на заготівлі дров, брали участь у поширенні серед населення облігацій державних позик та в здійсненні інших важливих господарчих і політичних заходів»⁵¹. Керівництво країни вміло використовувало енергію і романтику молодості для реалізації своїх планів, тому всі лозунги поточного моменту втілювалися в життя за безпосередньої участі студентів, у першу чергу його партійного і комсомольського складу. Наприклад, студентів II і III курсів сільськогосподарських вишів рекомендувалося використовувати «у централізованому порядку через спеціальну мобілізацію для посівкампанії»⁵². Решта ж інститутів мала проявити власну ініціативу «щодо агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомогти в організації колективних об'єднань на селі»⁵³.

Іноколи навіть не встигнувши приступити до занять, студенти відряджались організовувати колгоспи, забирати у селян «квашений хліб», ліквідовувати «насінневі прориви» тощо. Багатьом із них довелося побувати в бувальцях, іноді скрутних, іноді — веселих. Проф. Ю. Кобилецький згадував у 1985 р., що під час колективізації він був «направлений у глухе село Мудрівку, що розташовувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирина. Отут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів три-